

Den senmiddelalderlige agrarkrise

Af Erik Ulsig

Den følgende oversigt over den senmiddelalderlige europæiske og nordiske agrarkrise blev skrevet i 1973 for historiestuderende på Århus Universitet af professor, dr.phil. Erik Ulsig. Når den fremkommer på tryk nu – med enkelte let ændrede formuleringer og et par tilføjelser til litteraturlisten – er det et resultat af, at den har været efterspurgt jævnlige, siden Helge Paludan i (Gyldendals) Danmarks Historie I (1977) henviste til den. Oversigten er således ingeniunde up to date, men da en sådan i øvrigt ikke foreligger på dansk, kan præsentationen af den europæiske problematik forhåbentlig tjene som en første indføring i emnet.

Udtrykket den senmiddelalderlige agrarkrise er en bekvem fællesbetegnelse for en række økonomiske og sociale fænomener og udviklinger i Vest- og Nordeuropa, strækkende sig over det meste af senmiddelalderen (1300-1500). Udtrykket indeholder naturligvis også en karakteristik, hvilket f.eks. ses ved en sammenligning med den af marxistiske, især østeuropæiske historikere anvendte term, feudalismens krise.

Enkelte historikere vægrer sig ved at anvende ordet krise og foretrækker at tale om forandring, ændring, omformning. Det er dog hævet over enhver tvivl, at især nogle af de ændringer, som skete i anden halvdel af det 14. århundrede, var ret så ubehagelige. Den sorte død, middelalderens først kendte pestepidemi, ramte Europa 1347-50 og efterfulgtes af en række pestepidemier i resten af århundredet; mangfoldige landbrugsbedrifter lagdes øde, det være sig på grund af pesten eller af andre årsager; godsejernes indtægter gik stærkt tilbage.

I det følgende bruges ordet agrarkrise, uden at der hermed på forhånd er taget nærmere stilling til krisens karakter.

Forskningens historie

Det er først meget sent, at den senmiddelalderlige europæiske krise er opdaget af historikerne. Vel i pagt med evolutionsfilosofien lagde man længe vægt på de træk i senmiddelalderen, som pegede frem mod udviklingen i nyere tid, renæssancen, fyrstemagtens vækst, byernes og handelens udvikling, en begyndende stordrift i engelsk og østelbisk landbrug

etc. Livet i landsbyerne opfattedes derimod oftest som ret så uændret fra hedenold til landbrugsreformer; inspirationen til denne opfattelse må siges at gå tilbage til romantikken. Da man i det 20. århundrede til fulde fik øjnene op for den enorme vesteuropæiske udvikling i 11.-13. århundrede (befolkningsmæssigt, økonomisk, socialt, kulturelt), var det vel egentlig en logisk konsekvens, at man til sidst satte spørgsmålstejn ved den hidtidige placering af senmiddelalderen. Banebrydende blev Wilhelm Abels *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert* (1935), hvori han skabte begrebet den senmiddelalderlige agrarkrise. I 1939 fulgte M.M. Postans artikel i *Econ. Hist. Rev.*, *The Fifteenth Century*, hvori han advarede imod at betragte engelsk økonomisk historie som en fortløbende udvikling og betegnede det 15. århundrede som en depressionsperiode. Den nye opfattelse nåede ikke at sætte sig nogen som helst spor i det store samleværk *Cambridge Economic History I* (1941), men var allerede få år efter krigen så etableret i engelsk forskning, at den russiske ekspert i engelsk middelalder E.A. Kosminsky i 1948 (på russisk) imødegik Cambridgehistorikerne. I afhandlinger af f.eks. Johan Schreiner 1948, É. Perroy 1949, Postan 1950 og R.H. Hilton 1951 etableredes den senmiddelalderlige krise som europæisk fænomen – først og fremmest inden for agrarsektoren – og til det internationale historikermøde i 1950 forelagde Postan et oplæg, *The Economic Foundations of Medieval Society*. På historikermødet i 1955 var krisen et hovedemne, M. Mollat, Postan m.fl. forelagde en rapport. Kosminskys modindlæg publiceredes 1957.

Den sene erkendelse af krisens europæiske karakter kan undre lidt. Hele den nødvendige specialforskning forelå allerede i mellemkrigstiden, for England af prisbevægelserne, for Frankrig af virkningerne af hundredårskrigen, for Tyskland af *Wüstungsprocessen* og for Norge af pesten og bebyggelsestilbagegangen. I Danmark havde C.A. Christensen i 1931 behandlet landgilddefaldet og Aksel E. Christensen i 1938 bebyggelsestilbagegangen. Næsten hele forskningen opererede imidlertid med lokalt eller nationalt begrænsede problemstillinger.

De vigtigste krisetegn

I det følgende skal behandles de mest iøjnefaldende krisetegn og ulykker, som ramte det senmiddelalderlige agrarsamfund: pest, bebyggelsestilbagegang, prisfald og faldende jordleje.

1) *Pestepidemierne*. Den umiddelbart mest bemærkelsesværdige kata-

strofe i senmiddelalderen udgøres af den Sorte Død, pestepidemien 1347-50. Dens udbredelsesforløb er velkendt, vi kender datoerne fra dens ankomst til Krim, Italien, Sydfrankrig og videre op igennem Vest- og Centraleuropa. De samtidige kilder indeholder også mange oplysninger om dødelighedens omfang, der for en række byer sættes til 20-60%. Moderne undersøgelser af dødeligheden inden for den klasse, vi ved mest om, gejstligheden, viser ligeledes overordentlig høje procenter. Hvis man dertil tager i betragtning de høje dødstal, som er fremgået af studiet af de bedre belyste epidemier i det 17. århundrede, forekommer det måske rimeligt at fastholde den oftest hævdede påstand, at en tredjedel af befolkningen døde af pesten, dog således at visse egne helt eller delvis undgik pesten. Et vigtigt spørgsmål, som næppe er gennemdiskuteret, er imidlertid, hvor langtrækkende virkningerne af en sådan epidemi vil være. Der er i dag en klar tendens til at minimalisere disse virkninger. Med datidens store fødselspromille kunne tabene ret hurtigt udjævnnes; da endvidere formentlig især mennesker i den børneproduktive alder overlevede pesten, må fødselspromillen være steget stærkt efter epidemien. Dette fremgår af statistisk bearbejdet materiale fra det 17. århundrede. Imidlertid skal det fremhæves, at pestepidemierne i resten af det 14. århundrede forekom så tæt, at befolkningstabet ikke kan være blevet indhentet før end et stykke ind i det 15. århundrede.

2) *Bebyggelsestilbagegangen.* Et andet særdeles iøjnefaldende træk er tilbagegangen i bebyggelse, ødelægningen af gårde og landsbyer (die Wüstungen, the deserted villages). Man må her, med W. Abel, skelne mellem permanent og temporær ødelægning og mellem total og partiel ødelægning af de enkelte lokaliteter. Nemmest at observere er den permanente totalødelægning, som tilmed i høj grad har haft lokalhistorikernes bevågenhed. Som eksempel kan tages den danske ø Falster; den havde ifølge Kong Valdemars Jordebog ca. 1240 vistnok 106 bebyggelser, men ifølge de næste mere omfattende skriftlige kilder, kronens jordebøger fra det 16. århundrede, var mindst 14 af byerne forsvundet. (Samtidig var der dog kommet nogle nye byer til ved kysten).

De nedlagte bebyggelser på Falster var alle små og forsvundet engang i senmiddelalderen. Iagttagelsen af disse to forhold fortæller imidlertid blot, at der skete nogle ændringer i denne periode, ændringer, som ikke kan dateres præcist, og som ligesåvel kan være udtryk for regression som ekspansion i bebyggelsen, det sidste hvis man forestiller sig, at de tiloversblevne landsbyer er vokset så stærkt, at de har slugt de forsvundne (Ballung).

De permanente totalødelægnings kan ofte lokaliseres arkæologisk. I

England, hvor der op til de sidste år har været mere upløjet græsningsland end andetsteds, har man især ved luftfotografering fundet mange deserted villages. Det siger imidlertid sig selv, at en nøjere arkæologisk datering af deres forsvinden i praksis ikke er gennemførlig.

Vanskeligere men langt vigtigere at observere er de partielle permanente ødelægninger. I hvor høj grad skete der tilbagegang i de overlevende bebyggelsers dyrkningsareal og/eller brugsantal? Studiet heraf er kun i sin vorden.

Vigtigst er det at få fastslået ødelægningens kronologi og omfang i senmiddelalderen, og her er det ganske klart ud fra samtidige kilder, at det vrirmede med øde gårde og øde jorder, således at det turde være umuligt at opretholde teorier om, at det, der skete, var udtryk for en omlægning eller rationalisering inden for landbruget. Kronologisk ses ingen entydig forbindelse med pestepidemien eller -epidemiene. Ødelægningen begyndte de fleste steder før 1350, forstærkedes naturligvis voldsomt men forbigående i 1350'erne, men nåede først senere sit højdepunkt. For godser, hvor der findes kontinuerlige og undersøgte regnskabsrækker, dvs. engelske godser, kan udviklingen følges, men det vil vise sig, at den afviger en del fra landskab til landskab. For Danmark, hvor regnskabsmateriale næsten ikke findes, har C.A. Christensen (Hist. Tidsskr. 1964) ved en registrering af antal øde og bygte gårde i skødebrevene 1360-1460 skabt en kronologisk oversigt:

	Besatte gårde	Øde gårde	%	Ikke specificeret ødegods
1361-1380	277	33	10,6	22 tilfælde
1381-1400	553	103	15,7	39 tilfælde
1401-1420	750	264	26,0	51 tilfælde
1421-1440	436	92	17,4	21 tilfælde
1441-1460	499	43	8,0	14 tilfælde

Ifølge denne oversigt var antallet af øde brug i Danmark klart størst i begyndelsen af det 15. århundrede, mens der senere i århundredet var sket en tilpasning mellem antallet af brug og antallet af jordbrugere. Om denne tilpasning var sket ved en befolkningsstigning eller ved en permanent nedlæggelse af brug, således at disse slet ikke længere figurerer i kildematerialet, kan tabellen naturligvis ikke vise. Afgørelsen af dette vigtige problem, altså undersøgelsen af de partielle permanente ødelæg-

gelses, er som nævnt kun i sin vorden og vil kræve meget nøje undersøgelser af jordemål, driftsystem etc. i de enkelte landsbyer.

Om bebyggelsens samlede omfang kan man dog fastslå, at der skete en kontraktion i de marginale opdykningsområder, i afsides dale i Norge og Alperne, i Auvergnens højland og tyske skovegne. Nogle af disse steder har bebyggelsen aldrig siden nået det maximum, som højmiddelalderen udviste.

3) *Pris- og lønudviklingen.* I de skandinaviske lande har man ret tidligt været opmærksom på et fald i *jordpriserne* i det 14. århundrede. S. Ha-sund påpegede i 1920 et norsk jordprisfald o. 1350 og satte prisfaldet i forbindelse med faldende jordleje. I 1931 foretog C.A. Christensen en tilsvarende undersøgelse for Danmark, nærmere betegnet Sjælland, og konstaterede, at prisfaldet satte ind o. 1330. For Sverige har J. Schreiner (1948) konstateret faldende jordpriser fra o. 1360. Principielt set forekommer disse jordprisundersøgelser meget væsentlige, idet de viser, hvad godsejerne var villige til at investere. Godsejernes investeringslyst må givetvis have hængt nøje sammen med jordens forventede afkastning, altså dens dyrkningstilstand, kornpriserne og jordlejen. Faldet i jordpriserne må følgelig fortolkes som et decideret krisetegn, og dateringen af dette fald er naturligvis en meget vigtig oplysning.

Desværre er disse jordprisberegninger meget usikre, dels er materialet meget lille, dels er nogle af priserne i penge, andre i mark sølv. Nyere undersøgelser har endog vist, at mark sølv-begrebet svinger med tiden. Derimod kan det undre, at lignende undersøgelser ikke er søgt systematisk gennemført i lande, hvor kildematerialet er langt mere omfattende.

Varepriser: Engelske kornpriser udregnet i gram sølv viser fra o. 1320 til henimod 1500 faldende tendens, dog således at priserne var høje 1350-70. På et noget mere disparat materiale og mindre systematisk er udviklingen også undersøgt i Frankrig og Tyskland, og bevægelsen er klart den samme. Også for andre varer var priserne vigende, men det er bemærkelsesværdigt, at priserne på kvægprodukter holdt sig anderledes godt end på korn.

Senmiddelalderen var en periode, som prægedes af stærk depreciering af mønten. Regnet ud i penge var der følgelig de fleste steder tale om prisstigning. Møntforringelserne førte imidlertid til, at priserne ofte fastsattes i de mere stabile valutaer, f.eks. den engelske sterling, eller i mark sølv. De generelt vigende priser er formentlig et vidnesbyrd om svigtende sølvudvinding (men kunne jo også skyldes, at sølvomløbet blot ikke har kunnet følge med en stærkt stigende vareomsætning). Interessant er det, at langtidstrenden for de engelske kornpriser udregnet i sterling var sta-

bil, idet iblandingen af uædelt metal øjensynlig svarede til sølvets stigende værdi. Også det teoretisk set rene sølv målt i mark kølnsk vægt iblandedes (jf. ovenfor) uædle metaller!

Lønninger: Fra England kendes lønningerne for en række områder både inden for landbrug og håndværk. I perioden 1350-80 skete en kraftig stigning, men i resten af senmiddelalderen forblev lønningerne på det niveau, de havde nået i 1380 (målt i sterling). Da kornprisernes stigning 1350-70 var forbigående, blev resultatet en meget kraftig reallønsforbedring, for århundredet som helhed endda en fordobling, målt i brødkorn. Der er heller ikke tvivl om, at lønninger i Frankrig steg kraftigt, og at lønninger i Tyskland var meget højere end i det 16. århundrede.

Kilde: Vilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*. Verlag Paul Parey, Hamburg und Berlin 1978, side 43.

4) *Faldet i jordlejen.* De af bønderne til godsejerne ydede jordafgifter var synkende i senmiddelalderen. Hvis afgifterne ydedes i penge, sørgede møntforringelsen herfor. Hvis afgifterne faldt i naturalier (korn), skete

der regulære nedsættelser; enten kunne eller ville bønderne ikke betale de gamle afgifter. Særlig danske og norske historikere har interesseret sig for landgildens fald (S. Hasund, Andreas Holmsen, C.A. Christensen, Svend Gissel, Poul Rasmussen). For Danmark kan f.eks. peges på Århus domkirkes ejendomme, hvis afgifter på stribe faldt til under det halve fra 1315 til 1427. I tiden 1450-1550 fik danske godsejere efterhånden nogen kompensation for faldet ved indførelse af eller udvidelse af andre afgifter og rettigheder.

Faldende jordleje og stagnerende kornpriser, men stigende lønninger giver en god forklaring på de faldende jordpriser. Der tegnes unægtelig billedet af en krise: ødelægning for talrige brug og faldende rentabilitet for de brug, som forblev i drift.

Hvem ramte krisen?

Spørger man herefter, hvordan krisen ramte de forskellige samfundsgrupper, er det klart, at godsejerne rammes hårdt. Herom haves mange vidnesbyrd. For kirken (med særligt henblik på Danmark og Norge) skal nævnes synkende indbetalinger til kurien, sammenlægning af præbender, udlejning på ufordelagtige betingelser af øde eller halvøde godser. I det lange løb synes de kirkelige institutioner dog at have klaret sig. Deres godsmasse var jo underlagt begrænsninger i dispositionsretten, som forhindrede afhændelser, og da der i anden halvdel af det 15. århundrede indtrådte en stabilisering, stod institutionerne følgelig stadig som ejere af deres godsmasse.

Værre gik det dele af det verdslige aristokrati. Tyskland er kendt i senmiddelalderen for sine røverriddere, som ikke standsmæssigt kunne leve af det arvede gods. I Norge, alle dage et marginalområde for oprettholdelsen af en mere omfattende overklasse, »uddøde« adelen næsten totalt, en oplysning som umuligt kan tolkes på anden måde, end at dens leveduligheder var blevet for ringe. I Danmark skete der en stærk gods-koncentration inden for højadelen, og formentlig i det hele en reduktion af adelens tal. Godsejernes vanskeligheder har uden tvivl virket befordrende på konge- og statsmagts vækst, fyrstemagts vækst. Højest sandsynlig har fyrsternes krige og skattekrav yderligere bidraget til at forøge krisevirkningerne for godsejere og bønder.

Det synes sandsynligt, som fremhævet af Abel, at senmiddelalderen har været håndværkernes gyldne tid med lønninger i den dobbelte højde af før og siden, hvis de udregnes i korn. Derimod er det mere usikkert at

trække konklusioner vedrørende landarbejdere og andre ufaglærte, idet vi i øvrigt ved så lidt om dem.

Meget vanskelig at vurdere er bøndernes situation. Det er sikkert, at afgifterne til godsejerne gik ned, både C.A. Christensen og Andreas Holmsen vurderer herefter, at senmiddelalderen betød forbedrede vilkår for bønderne. Imidlertid rejser den nedenfor anførte nærmest modsatte vurdering af europæiske forskere det spørgsmål, om ikke højere lønninger, lavere kornpriser og voksende beskatning betød, at bønderne ikke kunne betale de gamle afgifter, at altså afgiftsnedsettelse kun var en nødvendig å jourføring, og bøndernes kår følgelig groft sagt uændrede.

Wilhelm Abels vurdering af den tyske Mittelbauers økonomi er, at den har balanceret på spidsen¹. Krig og fejde kunne følgelig let ruinere ham. Slicher van Bath vurderer, at senmiddelalderens bonderevolter kom, når bøndernes dårlige kår yderligere forværredes, f.eks. ved et skattepålæg. Genicot mener, at alt i alt forværredes de økonomiske forhold for middelklassebonden oftere end de bedredes, og dette blev stedse tydeligere i løbet af senmiddelalderen².

Imidlertid skal man bemærke, at der foregik store forskydninger inden for bondestanden, hvilket kraftigt vanskeliggør en simpel besvarelse af spørgsmålet om levestandardudviklingen. En endelig vurdering af bondesamfundets udvikling kræver først en skitsering af de højmiddelalderlige forhold, af forudsætningerne for det der skete i det 14. årh. (se nedenfor p. 228 og 229).

Nogle mulige årsager til krisen

Der kan skelnes mellem eksterne og interne årsager. En iøjnefaldende ekstern årsagsforklaring tilbyder klimaforværringsteorien. Hovedtanken er, at klimaet i det atlantiske cyklonbælte skulle være blevet lidt koldere og fugtigere. Teorien lider imidlertid af iøjnefaldende svagheder, for det første er dateringen endog meget usikker, for det andet er det tvivlsomt, om en lidt koldere sommer har fået betydning for andre områder end de højestbeliggende bjergdale i Norge. Dog skal det indrømmes, at sænkningen i gennemsnitstemperatur formentlig hænger sammen med en sydligere bane for de atlantiske lavtryk, og at dette kan have betydet risiko

1. Agrarkrisen (1978) p. 87. Die Wüstungen (1976) p. 164ff. Udtrykket taget fra C.A. Christensen 1931.

2. Cambridge Econ. Hist. I (1966), p. 728.

for senere nattefrost om foråret, altså en afkortning af vækstsæsonen. At klimateorien skulle kunne forklare ret meget i Vesteuropas centrale og bedste landbrugsområder, ses ikke, og teorien harmonerer slet med prisfaldet på korn.

En uomgængelig ekstern faktor er derimod pesten, Europas befolkningstal sank, og ødelægningen af landsbyer og gårde er en naturlig konsekvens af det synkende folketal. At det i Norge var alle de fjernere liggende dale der affolkedes, at det i det hele taget overalt var marginaljordene, der gik ud af drift, kan ikke undre. Bønderne i de magre områder flyttede til den gode jord, hvor pesten havde skabt mangel på jordbrugere. Om der er en simpel sammenhæng mellem pesten og agrardepressionen, er dog måske tvivlsomt. Det bør således bemærkes, at befolkningstilvæksten formentlig var stoppet allerede i begyndelsen af det 14. århundrede.

I 1948 forsøgte den norske historiker Johan Schreiner i sin afhandling *Pest og Prisfall* at gøre op med den af norske historikere så yndede katastrofeteori omkring den Sorte Død. Han pegede samtidig på, at franske historikere gav Hundredårskrigen skylden for fransk befolkningsstagnation og økonomisk krise, mens tyske historikere for Tysklands vedkommende skød skylden på rigets opløsning og den almindelige fejdetilstand. Ifølge Schreiner måtte man søge en fælles årsag til landbrugsgets manglende rentabilitet, og den fandt han i det almindelige europæiske prisfald, som især ramte landbrugsvarer og her atter mest korn. Årsagen lå i den svigtende sølvudvinding. Resultatet af landbrugskrisen blev flugt fra land til by med påfølgende ødelægning på landet. Heraf fulgte dog ikke nogen større vækst i byernes befolkning, fordi dødelighedsprocenten i byerne var så langt højere end på landet.

Det er ikke svært at rette adskillige indvendinger mod Schreiners tese, men mellemkrigstidens optagethed af valutariske problemer må undskyldes hans hovedidé. I øvrigt har andre historikere søgt at forklare endog Romerrigets undergang som en følge af mangel på omsætningsmidler! Schreiner knyttede i sine møntteorier an til ældre franske og engelske forskere (d'Avenel, J. Rogers), værdifuld er hans påpegning af den forskellige udvikling for kornpriser og industripriser.

Vender man sig herefter til de interne faktorer i landbruget, må det fastslås, at vor viden er meget ringe. Den tekniske og driftsmæssige udvikling kan ikke bestemmes nøjere, i løbet af middelalderen trængte muldfjælspløven igennem, trevangsbruget bredte sig stadig mere, og der vil kunne nævnes en række mindre tekniske forbedringer. Alt i alt forøgedes formentlig foldudbyttet, men kronologien for de enkelte forbed-

ringer er aldeles usikker. Der er imidlertid en tilbøjelighed blandt historikerne til at placere disse fremskridt som forudsætninger for den store opdyrkning og befolkningsfremgang i højmiddelalderen (1000-1300), mens man tilsvarende peger på, at opdyrkingen undertiden førte til drift af marginaljorder, som måtte opgives i senmiddelalderen p.gr.a. jorderosion eller udpining (Postan, Titow).

Langt større viden haves om landbrugets bedriftsenheder, men hermed er vi atter inde på bondesamfundets karakter. Spørgsmålet er, om nogle af forudsætningerne for krisen ikke allerede lå i det 13. årh.'s agrarsamfund.

Sammenfatning om krisens opståen, forløb og følger – mest efter W. Abel og Genicot

Som udgangspunkt for en sammenfatning skal gives en kort skildring af det 13. århundredes agrarsamfund. Vor opfattelse i dag af dette samfund er uden tvivl påvirket af sider af nutidens ulandsproblematik. Befolkningsvæksten, opdyrkingen, byudviklingen og hele den økonomiske, statslige og almenkulturelle udvikling i højmiddelalderen skete i et tempo, som først igen kendes efter 1750. Forudsætningen for denne vækst var den konstant fremadskridende opdyrkning af ny jord, måske også til en vis grad de ovenfor nævnte tekniske fremskridt. I løbet af det 13. århundrede var jordreserverne imidlertid udtømt, mens befolkningsvæksten tilsyneladende fortsatte. I hvert fald kendetegnes de vesteuropæiske lande, herunder så vidt det kan ses også Danmark og Norge, ved en uhyggelig mængde meget små landbrug og samtidig ved et afgiftsniveau til godsejerne, som forekommer meget højt. Det er en rimelig antagelse, at mange mennesker har levet på et existensminimum, underernærede og modtagelige for sygdomme.

1315-17 rammes Nordvesteuropa af dårlig høst. Dette var naturligvis noget, der skete med jævne mellemrum og altid sendte kornpriserne tårnhøjt op, men denne gang var det 3 år i træk og på et tidspunkt, hvor befolkningen var ved at blive for stor i forhold til ernæringsgrundlaget. Resultatet var massedødsfald i Flanderns byer og f.eks. dobbelt dødelighed i forhold til den normale på Winchesterbispens godser i England.

I de følgende 30 år stagnerede befolkningstallet, gik muligvis endda tilbage. I Danmark kendes de første ødegårde fra dette tidsrum, og jordpriserne var faldende. Pesten 1347-50 slog en stor del af Europas befolkning ihjel, foranledigede en stigning i kornpriserne, som havde været

vigende i længere tid, og en endnu stærkere i lønningerne. Nye voldsomme pestepidemier fulgte 1361, 1369, 1374, hvorefter pesten antog mere endemisk karakter. Under disse betingelser kunne folketabet fra den Sorte Død ikke indhentes, ødegårdene spredte sig over Europa.

Der er adskilligt, der tyder på, at Vesteuropas landdistrikter først i det 18. århundrede passerede folketallet fra år 1300, og at også byerne (med undtagelse af enkelte mere fremtrædende) i de fleste eller i hvert fald i mange områder også først sent nåede deres før-pesttal igen. Wilhelm Abel peger alene på pesten som den faktor, der stoppede befolkningsudviklingen. Han indrømmer dog, at hvis befolkningsekspllosionen havde fortsat i samme tempo som i højmiddelalderen, ville Tyskland i 1966 have haft 250 mill. i stedet for 70 mill. indbyggere. Denne iagttagelse viser, at hvis ikke pesten havde stoppet befolkningsvæksten, ville dette være sket på anden måde, simpelthen fordi Europa med den daværende agrarteknik ikke kunne føde flere mennesker. Først med den industrielle revolution skabtes betingelserne herfor, betingelsen for et fald i dødeligheden, dvs. produktion af mere føde (større foldudbytte for korn, kartofler) og kontrol med epidemierne.

Ud fra det her skitserede kan man med Andreas Holmsen betragte pesten som en befrielse – for de overlevende.

Fra 1370 indtrådte prisfald på korn (brødkornet: hvede eller rug). De lave priser holdt sig hele det 15. århundrede. Afgørende for landbruget blev det, at lønninger og håndværksvarer ikke faldt. Det synes klart, at begge forhold hang sammen med befolkningsnedgangen i forbindelse med de fortsatte pestepidemier. Efterspørgslen efter korn dalede, og da behovet for korn er ret uelastisk, faldt kornpriserne. De høje lønninger var en naturlig følge af manglen på arbejdskraft.

Vanskeligere at forstå er det, at denne for landbruget så ubehagelige prisklemme blev et mere end 100-årigt foretagende og dermed *forvandlede befolkningskrisen til en egentlig landbrugskrise*. Genicot i Cambridge Economic 2. udg. (1966) tilbyder imidlertid et sæt af tilfredsstillende forklaringer: Selv om landbrugerne i nogen grad gik over til mere givtige kvægavlsprodukter, hvor behovet var mere elastisk, skete der ikke en kontraktion af det dyrkede areal, som fulgte befolkningsnedgangen. Det var for fristende for brugerne af de gennemgående alt for små brug at udvide deres dyrkningsareal med naboens ødejord og for godsejeren at befordre denne udvikling for at undgå permanente ødelæggelser. Samtidig forsvandt mange af de nærmest overflødige underbeskæftigede mennesker fra landet, enten fordi de døde, eller fordi de tog til byerne, som manglede arbejdskraft efter epidemierne. Markedsudbuddet af korn blev

nødvendigvis større, og dette pressede priserne. At den enkelte bonde eller godsejer skulle have forstået denne mekanisme, endsigte været i stand til at gøre det allermindste til at forhindre den, er ikke sandsynligt. Derimod vidste man, at fejlslagen høst medførte tårnhøje kornpriser, og at en dårlig høst kunne vanskeliggøre etablering af såsæd og betaling af afgifter, skatter og tiende. Genicot tilføjer i øvrigt (p. 678): »No one who knows peasants could doubt that, given a free choice, their response to a fall in prices would inevitably be to increase rather than reduce the size of their fields«.

Krisen og bondestandens udvikling

Formentlig har de økonomiske historikere ret i, at den prisklemme, landbruget var stedt i, ramte både godsejere og bønder føleligt. Med rette har man nemlig for længst forladt en opfattelse af, at bønderne skulle have levet i en selvforsyningsøkonomi, som gjorde dem upåvirkelige af markedets priser. Alligevel forekommer det mig, at en række andre forhold er nok så vigtige, når man vil bedømme bondestandens situation.

Der var mange forskellige slags bønder i det 13. og første halvdel af det 14. århundrede. Brugenes størrelse varierede meget stærkt. Der var ganske små brug (cottages, gårdsæder, kotseten), hvis funktion først og fremmest var at levere arbejdskraft til andre. Der var meget store brug, dels de som domæner (demesnes, hovedgårde) drevne jorder, dels domænejorder udstykket på store curiæ villicales (farms, brydegårde). Og så var der alle de almindelige fæstebønder med gårde af meget varierende størrelse og med kontrakter, som varierede stærkt fra fri over halvfri til ufri. Hoveri spillede f.eks. i England en ret stor rolle, men var mange andre steder forsvundet.

Som et hovedtræk ved agrarsamfundet i slutningen af højmiddelalderen må imidlertid fremdrages, at en meget stor og, så vidt det kan ses, stigende del af brugene var små, for små til, at brugeren og hans familie har kunnet leve af det.

Den senmiddelalderlige krisetid medførte væsentlige ændringer i den vesteuropæiske agrare socialstruktur. I forhold til godsejerne stod bønderne stærkt, fordi der var jord nok, men mangel på folk, der ville dyrke den. Godsejerne forsøgte ved tvangsmidler (stavnsbånd af forskellig art) at holde på deres bønder, men det lykkedes ikke i Vesteuropa at gennemføre noget tvangssystem, tværtimod opnåede de fleste halvfri eller ufri formelt eller reelt en friere status. At godsejerne i endnu højere grad end

allerede i højmiddelalderen disengagerede sig i den direkte drift af deres ejendom, dvs. forvandlede til rentiers, betød, at bønderne mere fik lov at passe deres egne sager i landsbyen og landsbyfællesskabet. Økonomisk blev bondestanden også mere homogen. Det var vanskeligt at få folk til de mindste brug, når der kunne tjenes mere ved dagleje eller ved arbejde i byen, for slet ikke at tale om, at der måske var egentlige gårde i landsbyen, som manglede brugere. Resultatet blev i hvert fald, at nogle af de små brug forsvandt og i det hele en vis udjævning i brugsstørrelse³.

I senmiddelalderen blev den vesteuropæiske bondebefolkning en stand. Nogle bønder fik det bedre end før, andre formentlig ringere, men hovedtrækket var, at bondestanden blev langt mere homogen. Denne udvikling kan beskrives som en del af feudalsamfundets ændring til et stændersamfund. Jeg vil mene, at man kan sige, at bønderne i almindelighed blev styrket over for godsejerne, til gengæld var statsmagts krav voksende. Hvis man betragter denne statsmagt som repræsenterende – i den sidste ende – godsejerinteresser, vil det ses, at feudalismen (ordet taget i dets bredeste betydning) overlevede sin krise.

3. I Danmark og Norge lykkedes efter min vurdering for bønderne at presse landgilden ned, således at de forbedrede deres økonomiske kår (jf. ovenfor s. 226).

Litteratur: Norsk og dansk

- Sigurd Hasund: Ikring Mannedauden (1920). Genoptrykt i Or Noregs Bondesoge II (1944).
 Andreas Holmsen: Norges Historie I (1939, 4. udg. 1977).
 C.A. Christensen: Nedgangen i Landgilden i det 14. århundrede (Da. Hist. Tidsskr. 1931).
 Aksel E. Christensen: Danmarks Befolkning i Middelalderen (i Nordisk Kultur II, 1938).
 C.A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede (Da. Hist. Tidsskr. 1964).
 Svend Gissel: Landgilde og udsæd (1968). Se p. 243-83, som supplerer og diskuterer C.A. Christensens resultater.
 Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen (1968). Se p. 117-54 og 327-70 som behandler landbrugets bedriftsstruktur.
 Jørn Sandnes: Ødetid og gjenreisning (1971).
 Nasjonale forskningsoversikter (Det nordiske Ødegårdsprojekt, Kbh. 1972).
 Hertil nu: Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600 (by Svend Gissel and others, Stockh. 1981)

Litteratur: Vesteuropa

- De moderne standardværker om middelalderlig agrarhistorie er:
 B.H. Slicher van Bath: De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850 (Utrecht 1960, eng. udg. 1963).
 Georges Duby: L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident Médiéval (Paris 1962, eng. udg. 1968).
 Cambridge Economic History I. The Agrarian Life of the Middle Ages, 2. udg. (1966). – Heri (p. 660-741) L. Genicot: Crisis. From the Middle Ages to Modern Times. – Endvidere (p. 549-632) M. Postans behandling af engelsk agrarhistorie fra det 11.-15. århundrede.

Den kendteste moderne befolkningshistoriker er amerikaneren J.C. Russel, som især har arbejdet med England. Teknikkens historie er bl.a. behandlet af Lynn White jr.: *Medieval Technology and Social Change* (1962, senere i paperback). Begge forskeres synspunkter må karakteriseres som kontroversielle. Både Dubys (kun det økonomiske aspekt), Russells og Lynn Whites forskning findes i koncentrat i Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe. 1. The Middle Ages* (paperback 1972). En god indførelse i hovedaspekter af engelsk agrarhistorie – engelsk kildemateriale og forskning indtager en førsteplads – er J.Z. Titow: *English Rural Society 1200-1350* (paperback 1969). Bogen, beregnet til universitetsundervisning, er ligelig delt mellem kilder og en introduktion, som bl.a. indeholder en kritik af Lynn Whites og Russells synspunkter. Om senmiddelalderens folkelige oprørsbevægelser er nylig udkommet den første samlede behandling, M. Mollat et Ph. Wolff: *Ongles bleus*; eng. udg. *The Popular Revolutions of the Late Middle Ages* (1973).

Af den forskning, som har »skabt« krisen, skal anføres:

- Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrar-Konjunktur in Mitteleuropa von 13. bis zum 19. Jahrhundert* (1935). 2. udg. (1966) udvider det geografiske område til hele Vest- og Nordeuropa. Abel skelner mellem korttidssvingninger, især forårsaget af skiftende høstudbytte, og langtidssvingninger, som først og fremmest afhænger af ændringer i befolkningstallet. Det er Abels tese, at befolkningstilbagegang, lave kornpriser og høje lønninger = agrarkrise karakteriserer det 15. årh. Som modsætning kan tages det 16. årh. 3. udg. 1978.

- Sa.: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters (1943). 2. udg. (1955) er geografisk udvidet fra Tyskland til principielt at behandle hele Vest- og Nordeuropa, om end Tyskland stadig behandles mest indgående. 3. udg. 1976.
- M.M. Postan: *Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* (1973). Postan har i denne bog samlet alle sine nu klassiske afhandlinger (de fleste oprindeligt publiceret i *Econ. Hist. Rev.*), f.eks. *The Fifteenth Century* (1939), *Some Agrarian evidence of declining population in the later Middle Ages* (1950), *The economic foundations of medieval economy* (1950/51), *Village livestock in the thirteenth century* (1962).
- Johan Schreiner: *Pest og prisfall i senmiddelalderen* (1948).
- É Perroy: *Les crises du XIVe et XVe siècles* (Annales 1949, p. 167-83).
- Fr. Lütge: *Das 14./15. Jahrhundert in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik 1950, p. 161-213).
- R.H. Hilton: *Y eut-il une crise générale de la féodalité?* (Annales 1951, p. 23-30). Hilton fremhæver, at befolkningstilbagegangen og indskrænkningen i landbrugsarealet betød krise for den feudale overklasse. En forøgelse af produktiviteten var ikke mulig på grund af overklassens manglende investeringslyst og bøndernes manglende investeringsformåen.
- R.H. Hilton: *Rent and Capital Formation in Feudal Society* (i 2. International Conference of Economic History 1962, II p. 33-68, Paris 1965). Hilton påpeger, at det produktionsoverskud, som godsejerens store forbrug levned, ikke investeredes i moderne forstand produktivt, men sattes i jordkøb eller gemtes bort til dårligere tider. Bøndernes forbedrede stilling i det 15. århundrede betød i England vistnok, at de investerede i større besætninger. Også godsejerne synes nu forholdsvis at have øget deres investeringer.
- M.M. Postan: *Investment in Medieval Agriculture* (*Journal of Econ. Hist.* 1967, p. 576-87). Afhandlingen må være inspireret af Hiltons ovennævnte. Postan er i øvrigt i det store og hele enig med Hilton, men påpeger dog, at kapitalkrævende teknologiske innovationer var sjældne.
- Som repræsentant for de østeuropæiske marxistiske historikere skal nævnes E. Kosminsky. En god indførelse i hans synspunkter leverer hans afhandling: *The Evolution of Feudal Rent in England from the XIth to the XVth Centuries* (*Past and Present* 1955, p. 12-36). Kosminsky vil ikke acceptere, at England var overbefolket i det 13. århundrede – den relative overbefolkning var et resultat af den feudale produktionsmåde – og benægter, at der skete en væsentlig befolkningstilbagegang i senmiddelalderen. Feudalaristokratiets faldende indtægter og bøndernes forbedrede position var resultatet af en klassekamp. Se også hans afhandling i *Studi in onore di Armando Sapori I* (1957), p. 553-59: *Peut-on considérer le XIVe et XVe siècles comme époque de la décadence de l'économie européenne?*
- En vigtig principiel diskussion om betingelserne for økonomisk udvikling i det før-industrielle Europa, herunder senmiddelalderen, er i de seneste år blevet ført i *Past and Present*. Robert Brenner: *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe* (*Past and Present* nr. 70, p. 30-73; 1976). – Med påfølgende indlæg 1978-82 af R.H. Hilton, M.M. Postan og J. Hatcher, E. Le Roy Ladurie, R. Brenner m.fl.